

Шиманська О.

МОТИВАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ

Глобалізаційні процеси позначаються на функціонуванні усіх сфер людської цивілізації, зумовлюють ускладнення взаємозв'язків і прискорення руху ресурсних потоків між країнами. Зокрема переміщення трудових ресурсів, які є невід'ємним компонентом міжнародних економічних відносин, в останні десятиліття набули прогресуючого нерегульованого характеру. Особливо гостро проблема трудової еміграції постала перед Україною, створюючи загрозу національній безпеці держави, зумовлюючи специфіку її зовнішньоекономічної політики.

З'ясуванню теоретичних проблем міграційних процесів і їх кількісної оцінки присвячені наукові розробки вчених країн СНД Ж. Зайончковської, Т. Заславської, А. Кирєєва, В. Мошняги, Г. Овчинникова, В. Переведенцева, Л. Рибаківського, А. Топіліна, І. Цапенко. Окремі соціально-економічні аспекти міграційних процесів досліджують сьогодні українські науковці І. Гнибіденко, Е. Лібанова, О. Малиновська, Н. Марченко, І. Прибиткова, О. Позняк, М. Романок, О. Хомра. Однак, незважаючи на чисельність теоретичних досліджень і концепцій стосовно міграційних процесів, визначення причин і тенденцій зовнішньої міграції українських громадян у контексті загальносвітових трудовіграційних процесів з метою вироблення полікомпонентного механізму регулювання руху людських ресурсів є новим проблемно-пошуковим полем вітчизняної науки.

Під час вирішення питання щодо еміграції поведінка людини зумовлюється різноманітними спонукальними причинами (факторами): зовнішніми – стимулами, внутрішніми – мотивами¹. Зовнішні мотиви, як сукупність сформованих на певній території соціально-економічних, демографічних, політичних і національно-етнічних умов, впливають на характер міграційних процесів і визначають, у межах чинного

¹ Мотив (нім. *motive*, лат. *moveo* – спонукати, приводити в рух) – те, що спонукає людину до діяльності (активності) й заради чого ця діяльність здійснюється; в економічній теорії психологічна категорія мотив означає комплекс явищ, які спонукають людину до господарської діяльності [2, 490].

законодавства, конкретні дії людей, що пов'язані зі свободою вибору місця застосування праці. Внутрішні спонукальні мотиви діють на рівні особистості, зумовлені якісними характеристиками робочої сили, є основою поведінки людини, що обумовлюється зміною правового, соціально-економічного середовища та можливостями самореалізації за межами цих умов.

Міграційні процеси, пов'язані з виїздом за кордон з метою працевлаштування, їхня динаміка та особливості – це результат як внутрішніх, так і зовнішніх спонукальних причин економічного характеру: нерівномірностей економічного розвитку, внаслідок яких виникає надлишок робочої сили в одних країнах та її нестача в інших; істотних відмінностей в умовах праці, рівнях заробітної плати та життя, умовах підприємницької діяльності; циклічного характеру економічного розвитку, зокрема, асинхронного економічного циклу в різних країнах; нерівномірного розгортання НТР, структурних криз та реформ, різниці у природному прирості населення. Вищеназвані причини частково є факторами макrorівня процесу трудової еміграції.

Фактори макrorівня (політична система, зайнятість, доходи населення, рівень споживання, екологічна ситуація, міграційна політика) – найбільш загальні та глибинні причини трудової еміграції. Саме вони формують поведінкову ситуацію, тобто такий стан особи, котрий обумовлений потребою у зміні її матеріального добробуту і виступає спонукальним мотивом виїзду за кордон з метою працевлаштування. На сучасному етапі фактори трудової еміграції на макrorівні визначають проблемні сторони трансформаційних процесів української економіки.

Еміграційна поведінка осіб, які виїжджають за кордон з метою працевлаштування знаходиться під опосередкованим впливом факторів мікрорівня (соціальне середовище, потреби, ціннісні орієнтації та пріоритети). У випадку визначення у свідомості людини значимості міграційних установок на виїзд за кордон, вони набувають спонукальних мотивів і перетворюються у реально діючі. Ці соціальні спонукальні мотиви на рівні мігранта, конкретного індивіда, можна умовно назвати особистісним соціальним підходом до трудоєміграційного процесу. Вплив факторів мікрорівня на мотиваційну поведінку потенційних трудоємігрантів визначається в ході проведення соціологічних опитувань.

Основним мотивом виїзду громадян України за кордон з метою працевлаштування, який обумовлений чинниками макrorівня, є нестабільність економічного становища:

- Кризові явища в економіці, спад виробництва, згортання сфери застосування праці, скорочення робочих місць та попиту на робочу силу, наявність офіційного та реального безробіття на національному ринку праці. Так, у 1990 – 1999 рр. обсяг ВВП в Україні скоротився на 59,2%, промислової продукції – на 48,9 %, сільськогосподарської – на 51,5 %. Реальна заробітна плата зменшилася в 3,82 рази. Найвідчутніші втрати припали на стартовий етап перехідного періоду (1991 – 1994 рр.). За цей час обсяг ВВП зменшився на 45,6%, промислового виробництва – на 40,4%, сільськогосподарського – на 32,5 % [11, 13]. Реальна норма безробіття в Україні у другій половині 90-х рр. XX століття становила 38 – 41%. З них 35% – приховане безробіття і лише 3 – 6 % – очевидне.

- Природно-економічні, політичні та інші чинники, котрі не дають змоги у повному обсязі створювати сприятливі умови для залучення інвестицій в українську економіку. Станом на 1.01.2003 р. обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну становив 5,339 млрд. дол. [8, 94]. Сьогодні в Україні не вистачає притоку іноземного капіталу, оскільки потреба в інвестиціях становить близько 40 млрд. дол. США [7, 79]. Причиною низької інвестиційної привабливості України є відсутність необхідних ринкових інституцій, що мали б забезпечити стабільне фінансування правової системи, дотримання контрактних зобов'язань, дієвість антимонопольного законодавства, гарантувати права власності.

- Надлишкова підготовка кадрів порівняно з потребами національного ринку праці. Тобто, мотивація населення України до трудової еміграції пов'язана зі станом внутрішнього та зовнішнього ринків праці. В умовах зниження попиту на робочу силу, монопольного становища працевлаштувачів на національному ринку праці, коли вони антиринковими засобами підтримують низьку оплату праці найманих працівників, підвищується мотивація населення до трудової еміграції в напрямку ринків праці, де існують вільні робочі місця або вигідніші умови працевлаштування. Незважаючи на тенденцію до реального зростання заробітної плати в Україні ще не є стимулюючим чинником розвитку виробництва та науково-технічного прогресу, не забезпечує реального відтворення робочої сили. Високі темпи приросту у 2002 р. номінальної та реальної заробітної плати (на 35,2% та 19,3% відповідно) відчутно не вплинули на рівень добробуту працівників [8, 4]. Як свідчать дані соціологічного опитування, проведеного центром "Жіночі перспективи", до еміграції підштовхує, насамперед, низька заробітна плата (52,8%), безробіття (31,7%) і необхідність повернення боргів (29,7%) [4, 2].

Еміграцію в контексті незадоволення базових потреб особистості можна розцінювати як стратегію поведінки, спрямовану на створення такого рівня життя, що узгоджується з ціннісними орієнтаціями людини. Вибір цієї стратегії стає імовірнішим тоді, коли можливості самореалізації людей підірвані об'єктивними обставинами життєвого оточення й атмосферою суспільного песимізму. За певних умов еміграція стає досить популярною цільовою установкою широких верств суспільства. Так згідно з проведеним львівськими науковцями дослідженням, понад третина опитаних розв'язання проблеми власного працевлаштування вбачає у виїзді за кордон. У Львівській області так бажали б вирішити проблему з отриманням місця праці 34,9% респондентів, у тому числі у Львові – 35,3%. Орієнтація опитаних на виїзд

за кордон засвідчує, що респонденти не вірять програмним деклараціям про підтримку власного виробника і, як результат цієї підтримки, – у появу робочих місць на місцевому ринку праці [6, 149].

Оцінюючи причини трудової еміграції з України, можна констатувати, що значна частина емігрантів стикається в даний час із незадоволеністю практично усіх своїх базових потреб: у матеріальних засобах до існування, в самореалізації, у власній безпеці.

Серед спонукальних мотивів трудової еміграції суттєвого значення набувають не лише зовнішні чинники (наприклад, глобальна нестача робочих місць), а й внутрішні – прагнення до реалізації потреб розвитку особистості. У даному випадку, основною причиною еміграції є суперечності між рівнем розвитку особистості, її потребами та умовами задоволення. Цей висновок не заперечує визначальної ролі трудової детермінанти в еміграційних переміщеннях, оскільки праця розглядається значно ширше, ніж лише джерело заробітку. Разом з цим специфіка поєднання причин і цілей еміграційної та трудової поведінки має велике значення як на стадії формування мотивів (потенційної мобільності), так і в усій сукупності конкретних дій і вчинків потенційних емігрантів. Таким чином, трудова детермінанта – основна серед стимулюючих факторів як в інтенсивності, так і в результативності еміграційних переміщень в умовах сучасного ринку праці. Це характерно, зокрема, для ринку наукових працівників. Так, в Україні після проголошення незалежності рівень деградації науково-технічного й освітянського потенціалу сягнув катастрофічних масштабів і став пріоритетною проблемою, що загрожує національній безпеці України.

Із загальної кількості фахівців вищої кваліфікації, які виїхали за межі країни у 2002 р., 29% складають науковці у віці до 40 років, третина – у віці 41 – 50 років [8, 159].

Майже 40% спеціалістів, які емігрували, мали вищі вчені звання: професора – 7 осіб, доцента – 32, старшого наукового співробітника – 21 особа. З організації Національної академії наук України виїхали за кордон 54 доктори і кандидати наук, Міністерства освіти і науки – 49, Міністерства охорони здоров'я – 19. Найбільше число докторів та кандидатів наук виїхало до США – 32, Росії – 23, Німеччини – 29 осіб [8, 159]. Чисельність фахівців вищої кваліфікації, які емігрували за кордон у 1996 – 2002 рр. показана в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка еміграції докторів та кандидатів наук за кордон

Роки	Всього, осіб	У тому числі	
		доктори наук	кандидати наук
1996	267	83	184
1997	180	51	129
1998	117	19	98
1999	136	32	104
2000	151	26	125
2001	162	23	139
2002	155	27	128

Примітка. Складено за [8, 160].

Причина такої ситуації – різке скорочення попиту на результати вітчизняних науково-технічних розробок і недостатнє фінансування. За умов непомірного податкового тиску, незахищеності внутрішнього ринку, жорсткої конкуренції і нічим не обмеженої економічної експансії з-за кордону, виробництво власної продукції (зокрема високотехнологічної) стає вкрай невигідним. А недостатня доходна частина державного бюджету не дає змоги фінансувати науку навіть на мінімально необхідному рівні. Все це негативно вплинуло як на зайнятість у науково-технологічній сфері, так і на соціально-економічне становище науково-технічних кадрів (рівень оплати у порівнянні з 1990 роком знизився у 4 – 5 разів) [10]. Соціальний статус інтелектуальної праці різко впав з рангу “вище середнього” до рангу “значно нижче середнього”.

Отже, при сучасному рівні витрат на науку за умов “відкритого суспільства” в Україні, по-перше, в глибокій тривалій депресії опинилася вся науково-технічна та вузівська інтелігенція, тобто, інтелектуальна еліта нації, по-друге, країна залишатиметься репродуктором і “донором” для безплатного постачання висококваліфікованими кадрами більш розвинутих країн, котрі здатні забезпечити умови для їхньої самореалізації, відповідно знекровлюючи інтелігентну еліту нації, поступово підриваючи її репродукцію [3, 3].

“Відплив мізків” має для країни-донора ще й інші негативні наслідки. Слід враховувати, зокрема, той факт, що згідно з розрахунками американських соціологів вартість підготовки одного висококваліфікованого спеціаліста науково-технічного профілю обходиться країні-донору приблизно у 800 тис. Дол. З урахуванням того, що середньорічні темпи еміграції наукових працівників з України за останні роки оцінювались у 160-170 чоловік, держава щорічно втрачає близько 15 млн. дол. Якщо ж до категорії наукових працівників додати висококваліфікованих інженерно-технічних спеціалістів, представників медичних професій, вчителів і діячів культури, то за деякими даними загальні річні збитки України від “відпливу мізків” становлять більше 1 млрд. дол. [1, 5]. Більше того, зниження загального культурного та інтелектуального рівня нації, девальвація багатьох духовно-моральних цінностей призводить до порушення технологічної дисципліни, до аварій на виробництві та транспорті, до екологічних катастроф, що, у більшості випадків, є прямим наслідком зростаючого непрофесіоналізму та некомпетентності.

Для загальних факторів трудової еміграції на мотиваційну поведінку трудовемигрантів має свої особливості також у залежності від специфіки того чи іншого регіону. Якщо вплив політичних обставин у різних регіонах загалом однаковий, то економічні детермінанти еміграції мають свої регіональні відмінності залежно від особливостей розвитку місцевої економіки, стану зайнятості, рівня доходів тощо. Зокрема, східні та центральні області України в умовах економічного спаду мали багатогалузеву промисловість, розвинену інфраструктуру, були достатньо забезпечені природними та трудовими ресурсами, що створювало ширші можливості для переорієнтації виробництва. Навпаки, менш індустріалізований та урбанізований західноукраїнський регіон зазнав руйнівного впливу кризових явищ.

Ще одним стимулюючим фактором трудоєміграційних переміщень із західноукраїнського регіону є зменшення платоспроможного попиту населення у зв'язку з відносно нижчими його доходами. Незважаючи на загальне зростання реальних доходів, триває поглиблення їхньої диференціації. Співвідношення середньої заробітної плати по Україні у січні-листопаді 2002 р. (658 грн.) та у Тернопільській області (265 грн.) складало 2,5 рази. Заробітна плата працівників Волинської та Хмельницької областей була майже на третину меншою від середнього рівня по країні [5, 63].

Еміграційні настрої населення західноукраїнського регіону посилюються внаслідок більшої його щільності та нижчого рівня зайнятості і, відповідно, вищого рівня безробіття. У зв'язку з цим кількість кандидатів на одне вільне робоче місце (вакантну посаду) станом на 1.01.2002 р. в Україні становила 11 осіб, тоді як у Рівненській області – 44 особи, Тернопільській – 41, Івано-Франківській – 28 осіб [9, 376]. Рівень безробіття за методологією МОП у 2001 р. по Україні склав 11,1%, у Тернопільській області – 17,1%, Чернівецькій – 18,4% [9, 367]. Отже, основний мотив виїзду громадян України за кордон з метою працевлаштування – це бажання покращити своє матеріальне становище, тобто еміграція насамперед, зумовлена, економічними чинниками. Заробітки за кордоном є джерелом коштів, що дасть змогу емігрантам забезпечити значно вищий рівень життя своїм сім'ям, вирішити житлове питання, а також вкласти гроші у відкриття власної справи, це також сприяє попередженню бідності, формуванню середнього класу, зниженню соціальної напруги в країні.

Таким чином, трудову еміграцію слід розглядати як форму самоорганізації суспільства, його реакцію на несприятливі умови, в котрих опинилась більшість громадян у період трансформаційних перетворень.

Література

1. Виступ Уповноваженого з прав людини Н. І. Карпачової у Верховній Раді України // Не здамося. – 2003. – № 5. – С. 5.
2. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. Ред.) та ін. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 848 с.
3. Малицький В. Вихідна наукова база // Науковий світ. – 2001. – № 1. – С. 2 – 4.
4. Омельченко О. "Турпоїздка" за безправ'ям // День. – 2003. – 3 квітня. – С. 2.
5. Про соціально-економічне становище України за січень – листопад 2002 року. – К.: Держкомстат України, 2002. – 90 с.
6. Садова У., Семів Л. Регіональні ринки праці: аналіз та прогноз. – Львів, 2000. – 264 с.
7. Смагло Н., Губанова Л. Прямі інвестиції – основа розвитку двосторонніх зв'язків між Україною та країнами ЄС // Вісник ТАНГ. – 2000. – № 15 – 3. – С. 78 – 84.
8. Статистичний бюллетень № 1 за січень 2003 року. – К.: Держкомстат України, 2003. – 160 с.
9. Статистичний щорічник України за 2001 рік / Держкомстат України. – К.: Техніка, 2002. – 646 с.
10. Україна – Інтелект нації на межі століть: Монографія / Кер. Авт. Кол. В. К. Врублевський. – К.: Інформ.-видавн. Центр "Інтелект", 2000. – 516 с.
11. Україна. Президент. Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки. – К.: Інформ.-видавн. Центр Держкомстату України, 2002. – 74 с.